

СОЦІОЛОГІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 341.211.3+341.211.7+341.218.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.5>

Мельник В.М.,
кандидат політичних наук, юрист,
головний редактор журналу «Аннали юридичної історії»,
асистент кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
викладач кафедри філософії та суспільних наук
Вінницького національного медичного університету
імені М.І. Пирогова,
член Американського товариства юридичної історії
ORCID: 0000-0001-5640-0351

**КУЛЬТУРНА ГЕНЕЗА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
В КОНТЕКСТІ ДЕФІНІЦІЇ СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНИХ ВІДНОСИН****CULTURAL GENESIS OF INTERNATIONAL LAW
IN THE CONTEXT OF SUBJECT-OBJECT RELATIONS DEFINITION**

Статтю присвячено важливому соціологічно-юридичному питанню – культурно-детермінованому підходу до пояснення зародження й історії міжнародного права. Автор пропонує визначити взаємодію різних типів соціальної самоорганізації предметом міжнародного права. Для цього нарис фокусується навколо дефініції держави та висвітлює відмінності в політологічному та юридичному розумінні суб'єктно-об'єктних суспільних відносин. Стверджується, що пояснення генези та змісту міжнародного права потребує рівнозначного пояснення генези та змісту державотворчих процесів. Відповідно, обстоюється висновок: міжнародне право регулює суспільні відносини, що виникають у сфері взаємодії окремих систем соціальної самоорганізації; воно має процесуальний характер, оскільки характеризується безперервним розвитком і постійним оновленням відповідно до інтелектуальних викликів і політичних вимог конкретної епохи. Для авторського погляду важливо, що відносини між державами можуть бути охарактеризовані як відносини між різними соціальними самоорганізаціями, як відносини між різними суспільними культурами. Якщо міжнародні відносини можливо визначити дослідницьким предметом всієї галузі міжнародного права, то і міжкультурні відносини також мають визнаватися сферою міжнародного юридичного регулювання. Це правило слід застосувати до історичного контексту становлення міжнародного права, оскільки стародавні та середньовічні держави не мали ознак централізованої політичної єдності (унітарності), конститууючись в якості федеративних об'єднань культурно-політичних просторів – народів і територій. Інший наслідок прийняття науковим співтовариством культурної генези міжнародного права – усвідомлення історичної незмінності сюзеренно-васальної системи міжнародних правовідносин. У світі завжди були, є та будуть держави-гегемони. Як суб'єктні утворення, такі держави впливають на оточуючі їх країни (об'єкти політики). Будь-яке «союзне» чи «блокове» об'єднання народів, територій і т. зв «держав», як показує всесвітня історія, призводить до утворення культурних «клієнтел». Патрон-клієнтські відносини, як це було визначено ще в ранньому римському праві, характеризуються непорушною логікою. По-перше, завжди існує певний «союзний центр» («патрон»), який продукує генеральну лінію політичного і економічного розвитку. По-друге, завжди існують певні «країни-клієнти», що розвиваються за планом союзного центру («патрона»), просячи заступництва «старшого партнера» для реалізації власних локальних інтересів. Не припущенням, а фактом, відтак, виступить твердження: своїм походженням ідея блоків держав або союзних держав зобов'язана практиці імперій. У цьому контексті доцільно згадати цікаву політико-ідеологічну тезу про римсько-імперські витоки сучасного Європейського Союзу.

Ключові слова: міжнародна правосуб'єктність, соціальна самоорганізація, міжкультурні відносини, сюзеренітет, васалітет, суб'єкти міжнародних відносин, об'єкти міжнародних відносин, римське право, імперії.

The article is devoted to the culturally determined approach to explaining the origin and evolution of international law. The author proposes to define the interaction of different types of social self-organization as the main subject of international law. In this case, the essay focuses on the Definition of the State and highlights the differences between the political science and legal science understanding of subject-object

social relations. It is argued that the explanation of the genesis and content of international law requires an equivalent explanation of the genesis and content of state-building processes. The author writes that international law regulates social relations that arise in the field of interaction of individual systems of social self-organization; it is procedural, as it's characterized by continuous development and constant renewal by the intellectual challenges and political demands of each era. From the author's view, relations between states can be characterized as relations between different types of social self-organizations, as relations between different social cultures. If international relations can be defined as a research subject of the whole field of international law, then intercultural relations should also be recognized as a sphere of international legal regulation. This rule can be applied to the historical context of international law, as ancient and medieval states didn't show signs of centralized political unity (unitarity). All these countries were constituted as federal associations of cultural and political spaces – federations of peoples and territories. Another consequence of the cultural genesis of international law is the realization of the historical immutability of the Suzerain-Vassal System of international legal relations. Hegemonic states have always been, are and will be in the world history. As entities, such states influences the surrounding countries (objects of policy). Any "union" or "bloc" union of peoples, territories, and so-called "states" leads to the formation of cultural "clienteles". Patron-client relations, as defined in early Roman Law, are characterized by inviolable logic. Firstly, there is always a certain "union centre" ("patron"), which determines the nature of political and economic development. Secondly, there are always certain "client countries" that develop according to the plan of the union centre ("patron"), asking for the patronage of the "senior partner" to realize their local interests. It is not an assumption, but a fact, that the idea of states blocs or allied states owes its origin to the practice of Empires. In this context, in particular, it is worth mentioning an interesting political and ideological thesis about the Roman-Imperial Origins of the contemporary European Union.

Key words: *International Legal Personality, Social Self-Organization, Intercultural Relations, Suzerainty, Vassalage, Subjects of International Relations, Objects of International Relations, Roman Law, Empires.*

Вступ. Не секрет, що наука міжнародного права вже тривалий час страждає на відсутність узагальнюючої *соціологічно-історичної схеми*, покликаної пояснити зародження та змістовні функції її галузі. Правильний підхід до розробки такої схеми повинен враховувати потребу тісної кореляції між соціологією права, філософією права і теорією та історією держави і права.

У центрі уваги міжнародно-правового регулювання знаходиться комунікація між державами. Відтак *пояснення генези та змісту міжнародного права потребує рівнозначного пояснення генези та змісту державотворчих процесів*. З огляду на зростання кількості ліберальних та формально-позитивістських спекуляцій на тему «пояснення» міжнародного права ми пропонуємо власний шлях – *культурно-орієнтовану дефініцію міжнародного права*. У контексті логічної послідовності розробленого авторського визначення звертаємо увагу на специфічний акцент «культурного підходу»: всі політичні утворення (зокрема, держави) можуть бути суб'єктами впливу чи об'єктами впливу; відповідно, всі політичні утворення (зокрема, держави), як і культури, впливають чи піддаються впливу, поділяючись на впливовіші (важливі) та менш впливові (неважливі).

Усвідомлюючи суб'єктно-об'єктне наповнення міждержавних відносин у межах обстоюваного нами культурного підходу, пропонуємо визначення: *міжнародне право регулює суспільні відносини, що виникають у сфері взаємодії окремих систем соціальної самоорганізації; воно має процесуальний характер, оскільки характеризується безперервним розвитком і постійним оновленням відповідно до інтелектуальних викликів і політичних вимог конкрет-*

ної епохи. Під поняттям «системи соціальної самоорганізації» розуміємо політичні утворення, які звично називаються «державами».

Дискурс держави як соціальної самоорганізації. Визначень держави, звісно, існує безліч. Зупинимось на синтетичному: «Держава (the state) – основний інститут політичної системи, наділений вищою законодавчою владою, тобто правом встановлювати та регламентувати соціальні норми і правила суспільного життя в межах певної територіальної цілісності і використовувати легітимні методи примусу для їх дотримання по відношенню до всіх членів суспільства. Є основним джерелом політичної влади» [1, с. 182]. Н. Рогович вказує на дві найважливіші ознаки держави – наявність політичної влади і наявність адміністративного апарату управління (публічного адміністрування) [1, с. 182]. Вона зауважує: «Уряд, органи державного управління, правоохоронні та судові установи, армія, місцеві органи влади, депутати різних рівнів у своїй сукупності представляють державу. Традиційно найважливішими функціями державної влади є функції охорони суспільно-політичного ладу» [1, с. 182-183]. Разом із тим, якщо ми врахуємо *факт залежності суспільно-політичного ладу від процесу соціальної самоорганізації*, то зв'язок самоорганізації з державністю стане очевидним. Ніяке поняття про т. зв. «громадянське суспільство» чи інші модернізаційні політологічні категорії¹, не в змозі нівелювати *взаємозв'язок між соціальною само-*

¹ На жаль, ми мусимо констатувати, що політологія, на відміну від юриспруденції, страждає на модернізацію історичних процесів, застосовуючи некоректні поняття сучасних суспільних відносин для характеристики соціального світогляду минувшини.

організацією та державою². Цей взаємозв'язок посідає перше місце в історичному розвитку соціальних, правових і політичних інститутів, відображаючи специфічний різновид строкатої культурної еволюції людства [16, с. 348–360].

Методологічну схему для обґрунтування взаємозв'язку запропонував В.О. Ключевський [17, с. 34]. Спочатку була природа і географічні умови «людського співжиття», потім була культурна потреба «людських спілок» в соціальній самоорганізації, що призвела, врешті-решт, до створення перших юридичних інститутів³, об'єднання яких завершився процес формування держав. Соціальна самоорганізація різних народів знайшла свою політико-правову експлікацію (зовнішнє вираження) в створенні різних державностей [20, с. 24–40].

Найголовнішими ознаками держави з найдавніших часів вважаються: територія, населення, влада (уряд) і незалежність. Поєднання зазначених понять перетворює просту обшинно-групову форму соціально-політичної організації в складний *державний організм*, грамотне управління та керівництво яким базується на *аудиті, контролі й обліку* різноманітних людських інтересів, забезпеченні реалізації нормативно підтверджених людських прав та обов'язків⁴.

Міжнародне право зародилось тоді, коли з'явилися перші держави [22]. Зрозуміло, поява вищих форм соціальної самоорганізації вимагала негайної розробки вищих форм взаємодії між новими соціально-політичними утвореннями. Міжродові контакти та міжплеменна комунікація перетворювалися в міждержавні відносини [23]. Правова регламентація даного типу відносин відразу ж стала найважливішою формою забезпечення миру і стабільного перебігу соціального й економічного життя людства. Почалася історія міжнародного права [24, с. 13].

Дискурс культури як соціальної самоорганізації. Оскільки вплив культури на всі сторони «людського співжиття», «людських спілок» та соціальної самоорганізації завжди був і буде визначальним [17, с. 33–35], то і міжнародне право необхідно визнати продуктом людської

культури [25, с. 9]. І, зауважимо, в цьому контексті не потрібно створювати жодних зайвих наукоподібних конструкцій (в т. ч. соціологічних схем). Культура прямо впливала на формування системи міжнародних відносин, детермінувала історичні форми розвитку соціальних спільнот⁵, приводила народи до перемог і до поразок. Недарма ж Е. Тейлор у своєму фундаментальному дослідженні «Первісна культура» (1871) визначив її так: культура – це «*всі можливості і якості, набуті людиною в якості учасника суспільства*» [1, с. 329]. Якщо розуміти твердження Тейлора культурологічно, то система суспільного життя базується на індивідуальних культурах⁶. Сукупність індивідуальних культур створює єдину культуру суспільства, котру вчені називають «соціально-культурною сферою», або «соціально-культурним життям» [27]. Це визначення насправді дуже широке та охоплює геть усі види, типи, області життєдіяльності людини.

Соціально-культурне життя людини – це все її життя, без залишку. Будь-який індивід є дітищем соціуму й культури одночасно, залежить від культурного розвитку навколишнього середовища, отримує певне культурно зумовлене виховання (безкультур'я, згідно з такою логікою, також є різновидом культурного виховання, хіба тільки з негативною спрямованістю, відпочатковим негативізмом мислення). Відтак індивід «окультурюється» незалежно від того здоровий і соціалізований він чи нездоровий, соціопатичний, проживаючий на безлюдному острові. У кожній людині прихована культура, в тому числі спадкова культура предків. Але не кожна людина здатна на *культивацію культури*. Остання – надто складний вид діяльності, що вимагає інтелектуально затратної праці. Зрештою, культивація культури демонструє прогресистську сутність. *Її творять одиниці, але ефект експлікується в масі, перебуває в перервній дифузії*.

Меж у культури не існує. А якщо їх і намагаються нав'язати, то вони надмірно ілюзорні. Не може для культури бути ніяких кордонів – в тому числі і територіальних [28]. Вона здатна поширюватися настільки ж швидко, наскільки може й замикатися в собі.

Обидва поняття («культура» і «держава») зрозумілі, але не осмислені. Сформулювати повноцінне визначення культури нереально в силу її загальності та невловимої для фокусу людського ока мозаїчної різноманітності. Можна скласти тільки загальне формулювання, подібно до того, як людина намагається «*визначити*

² Стверджуємо: *соціальна самоорганізація людства апіорі та апостеріорі відображає відносини «панування/підпорядкування» вертикального типу* [просимо звернути увагу: 2; 3; 4; 5; 6; 7], а не мережево-горизонтальні практики, помилково пропеговані модернізаційними «ліберально-демократичними» теоріями політологічного штибу [ключові академічні приклади: 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15].

³ Під «юридичними (правовими) інститутами» ми закликаємо розуміти сукупність правових норм, правових понять та соціально засадничих правовідносин [правильні дефініції можна знайти в прикладних правничих екскурсах: 18; 19].

⁴ Ключова проблема сучасної теорії держави та права – зміщення наукових і практичних акцентів на користь т. зв. «прав людини і громадянина», що, водночас, нівелює історичний досвід балансування між «правом людини» та «обов'язком людини» [21].

⁵ Наголосимо: нам видається більш вдалим словосполучення «*людські союзи*», запроваджене в науковий обіг В. О. Ключевським [17, с. 34].

⁶ Єдність завжди є сукупністю складових частинок, на чому вперше наголосив Аристотель в III ст. до н. е. [26].

поняття природи». Отож повноцінне визначення «держави», хоча і здійснюється фахівцями-юристами ледь не на кожному кроці, але точно так само, як і культура виглядає надто всеохопним, мозаїчним і глибинним, аби ми могли його пояснити всього лише кількома фразами.

У цій заплутаній системі понять, значень, сенсів необхідно розбиратися на фаховому соціологічно-правовому рівні, чому і присвячений наш екскурс. Але розбиратися потрібно, перш за все, в площині практичного вивчення історичних фактів. І ні в якому разі не залишати поза увагою пануючої реальності: *культура є первинним і найважливішим явищем історичного та соціального життя людини*. Розуміння спільності та залежності всесвітньої історії, соціального та індивідуального життя людини від культури має керувати дослідником держави та міжнародного права.

Соціальна самоорганізація – прояв культури. Держава, будучи продуктом соціальної самоорганізації, також є породженням культури. *Відносини між державами можуть бути охарактеризовані як відносини між різними соціальними самоорганізаціями, як відносини між різними суспільними культурами*. Ось чому для позначення міждержавних відносин (переважно) використовується науковий термін «міжнародні відносини»⁷, оскільки поняття «міжнародні відносини» набагато краще ілюструє обумовлену культурою сутність даного феномену. Для прикладу, відомий юрист-міжнародник О.М. Вилеганін вважає: «Предмет міжнародного права – це міжнародні відносини» [29, с. 27].

Культурно-орієнтоване уточнення предмета міжнародного права. Якщо міжнародні відносини можливо визначити дослідницьким предметом всієї галузі міжнародного права, то і *міжкультурні відносини* (принаймні правове встановлення і регламентацію міжкультурних відносин) *також мають визнаватися сферою міжнародного юридичного регулювання*. Це правило слід застосувати до історичного контексту становлення міжнародного права. Адже *стародавні (та середньовічні) держави не мали ознак централізованої політичної єдності (унітарності), конституюючись насамперед в якості федеративних об'єднань народів і територій – культурно-політичних просторів*.

У будь-якому випадку, *визнання міжнародних (міжкультурних) відносин предметом міжнародного права* відкриває широкі можливості для культурно-орієнтованого вивчення цієї галузі.

Для термінологічної ясності наведемо приклади сучасних академічних трактувань міжнародного права. Найбільш поширеною можна вважати наступну характеристику: «Міжнародне

право – це система юридичних принципів і норм, що регулюють міждержавні відносини з метою забезпечення миру і співробітництва (курсив наш – В. М.)» [30, с. 11].

Офіційна форма, що використовується Комісією з міжнародного права ООН для робочого визначення галузі, звучить так: «Міжнародне право визначає правові обов'язки держав у їхніх взаєминах одна з одною, а також поведження з окремими фізичними особами в рамках державних кордонів. Це стосується широкого кола питань, що знаходяться під пильною увагою міжнародної спільноти, таких як права людини, роззброєння, міжнародна злочинність, біженці, міграція, проблеми громадянства, поведження з ув'язненими, застосування сили, ведення війни тощо. До сфери дії міжнародного права також входять такі глобальні питання, як, наприклад, довкілля, сталий розвиток, міжнародні води, космос, глобальні комунікації та світова торгівля» [31]. Міжнародне право розуміється спеціальними органами ООН «як інструмент для зміцнення міжнародного миру, безпеки і стимулювання співробітництва між державами» [31]. Знана дослідниця І.В. Гетьман-Павлова, у свою чергу, пише: «Міжнародне право являє собою самостійну комплексну нормативну систему права, сукупність юридичних норм, що створюються спільно державами шляхом узгодження їхньої волі. Мета міжнародного права – регулювання відносин між державами в сфері їхніх спільних інтересів» [32, с. 16].

Вітчизняні фахівці А.А. Маєвська та В.С. Семенов підкреслюють: «Міжнародне право – це особлива система юридичних норм і принципів, що регулюють міжвладні міжнародні відносини та висловлюють узгоджену позицію учасників цих відносин, обумовлену дією закономірностей міжнародних відносин на певному етапі розвитку цивілізації, шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків» [33, с. 5]. Остання дефініція, запропонована в колективній роботі під редакцією М.В. Буроменського, заслуговує на особливу увагу, оскільки вказує на *культурне походження міжнародних відносин*. Виходячи з культурно-історичного тлумачення міжнародних відносин, автори вважають такими відносинами взаємодію між суб'єктами політико-правової влади.

Найважливіший наслідок, що впливає із визначення В.С. Семенова й А.А. Маєвської, полягає у визнанні *повноправними учасниками міжнародних правовідносин лише тих суб'єктів*, які користуються повноцінною владою.

«Повноцінність влади» треба розуміти як сукупність політичної та юридичної влади, коли вища державна влада володіє не тільки політичною легітимністю, але й правовою легальністю, коли вища державна влада здатна не тільки приймати (декларувати) політико-правові рішення, але також спроможна юридичним шляхом реалізовувати задекларовані рішення,

⁷ Напрошується логічний концепт тотожності: відносини народів = відносини культур = відносини форм і типів соціальної самоорганізації.

спираючись на підтримку населення та всієї військово-поліцейської машини.

Відсутність будь-якого з двох названих компонентів (політичного або юридичного) перетворює владу державних структур на фікцію, на формальність, продиктовану традицією або сьогочасною необхідністю. Така влада ні в якому разі не може бути повноправним (повноцінним!) учасником міжнародних відносин. Не будучи учасником, вона не може бути і суб'єктом, бо сутність поняття «суб'єкт» полягає в його реальній здатності впливати на оточуючі суб-станції. Якщо ж предмет не здатний впливати на навколишнє середовище і жодним чином на нього не впливає, то, в такому випадку, він є об'єктом впливу цього середовища. Зазначене правило – аксіома міжособистісних, соціальних і, врешті-решт, міжнародних відносин. Держави можуть виконувати роль суб'єктів, а можуть виконувати роль об'єктів впливу на міжнародній арені⁸. Залежно від ступеня суб'єктності тієї чи іншої держави, залежить її глобальне/цивілізаційне/історичне значення та відповідне місце серед інших державних утворень.

Зрештою, хіба не стає повністю очевидним проголошена нами визначальна роль культурної історії для визначення суб'єктно-об'єктних міждержавних відносин? Адже саме культурні особливості певного народу, сформовані в історичних умовах його розвитку, сприяють подальшому заняттю цим народом відповідного місця в системі міжнародних відносин.

Згадувані вище В.С. Семенов та А.А. Маєвська, хоча і не надають такого важливого значення суб'єктно-об'єктним відносинам, але дотримуються близьких нам позицій: «Закономірності розвитку міжнародного права в принципі відповідають закономірностям міжнародних відносин. На останні впливають різні об'єктивні і суб'єктивні фактори: рівень економічного розвитку держав, суспільна мораль і моральність, національні інтереси, екологія, поява глобальних проблем, науково-технічний прогрес» [33, с. 5]. У цьому конкретному випадку вбачаємо неструктуроване розуміння причин зародження та розвитку міжнародних відносин і міжнародного права. Посилання на «об'єктивні» і «суб'єктивні» фактори звучить дуже розмито, а вплив економічних, науково-технічних, екологічних, психологічних причин наведено в одному переліку. Однак історичне розуміння соціально-культурних явищ вимагає усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків⁹. Лише здається, що

рівень і характер суспільної моралі – рівноправний із екологією фактор або навіть визначальний фактор екологічного стану навколишнього середовища. Таке твердження неправильне, а для його спростування треба звернутися до схеми соціально-культурної еволюції [27].

Спочатку була природа. Природне місце існування та кліматичні умови провокували той чи інший напрямок культурного розвитку. Сформований рівень культури людини визначає первинні суспільні умови її життя. У поєднанні природи та культури народилося соціальне життя, сутністю якого стало відтворення культури та культурності. Стан і особливості соціальної психології цілком і повністю визначені природно-кліматичними умовами. Як відомо, генетичною функцією соціальної психології є трансляція спадку (між поколіннями) кожному новому культурному рівню спільноти. Це означає, що географія, екологія і культура для системи міжнародних відносин виступають первинними факторами або навіть першопричинами соціальної самоорганізації – базової складової частини предмета міжнародно-правового регулювання. Розуміння національних інтересів, моральність суспільного життя, науково-технічний прогрес, шляхи економічного розвитку – все це наслідки поєднання географії, екології, культури, що породжують соціальну самоорганізацію.

Культурний підхід в історії міжнародного права. Так чи інакше, але сучасна історія міжнародного права все ще формується як наукою напрям. Вона глибоко ідеологічна. Про це свідчать загальноприйнятні підходи до характеристики еволюційного розвитку системи міжнародного права. Усього класифікують три основні підходи:

- 1) позитивістський (або формально-юридичний);
- 2) природно-правовий;
- 3) ліберальний.

Ольга Буткевич констатує: «На сьогодні в науці міжнародного права існує три основні підходи до тлумачення його походження і сутності: позитивістський, природно-правовий і ліберальний. Головною для позитивістів є теза, що міжнародне право з'являється з появою писаних міжнародних договорів, котрі укладають між собою суверенні держави. Відтак, вони датують його появу за укладенням найбільш важливого міжнародного договору (чи договорів): Вестфальського миру 1648 р., Версальського миру 1919 р., Статуту ООН 1945 р.... Прихильники природно-правового розуміння міжнародного права виводять його появу та сутність із логіки взаємодії законів природи, які є втіленням порядку... Третій і найбільш впливовий на сьогодні напрям – ліберальний – виходить з еволюційного підходу до появи і розвитку права: міжнародне право походить з доцільності, необхідності, що виникає у суспільстві» [24, с. 22].

⁸ Залишається лише відкрити нову дискусію з приводу доцільності використання поняття «держава» стосовно об'єктів міжнародних відносин. Задекларована правосуб'єктність не є ознакою політичної реальності проголошеного суверенітету. Такі держави пропонуємо іменувати «декларативними».

⁹ Це – теоретична основа методологічного принципу «історизму».

Жоден із запропонованих підходів не може висвітлити шляхи історичної еволюції правового регулювання системи міжнародних відносин. На нашу думку, таке завдання і не стоїть перед різноманітними сучасними теоретиками. Їхнє головне завдання – ідеологічне обґрунтування наявного порядку або порядку, пропагованого певною політико-економічною силою.

Не секрет, що теоретики права та політики частіше працюють з ідеологіями, аніж з істинною юриспруденцією чи реалістичними політичними цілями. Від цього найбільше страждає історична істина. Вона стає жертвою бездушних кабінетних схем, що ховають природну реальність життя під покровом нагальної політичної необхідності. *Політика часто вбиває історичну істину, а ховає її ідеологія.*

Історія міжнародного права лише тоді зможе стати справжньою історією (а не сукупністю політичних ідей!), коли «поставить себе» вище всіляких підходів, коли усвідомить *невідповідність політичних ідеологій реаліям соціального життя*. Як важлива складова частина загальної історії, історія міжнародного права повинна аналізувати події минулого комплексно, інтегративно, з позицій культурної детермінації та культурного значення.

Культура, повсякденний побут і соціально-культурні світовідчуття народів здатні дати історії міжнародного права набагато більше джерельного матеріалу, аніж більшість писемних угод. Культурні чинники пояснюють причини, зміст, наслідки таких юридичних угод. *Культура пояснює сутність міжнародних (та, відповідно, міждержавних) відносин*. Сфера культури, що ще більш важливо, за допомогою вивчення людського побуту, світогляду та творчих практик минулого дозволяє прогнозувати напрямки соціального життя в майбутньому.

Отже, в разі визнання культури фундаментом для побудови системи міжнародних відносин ми автоматично визнаємо предметом міжнародно-правового регулювання – *співвідношення різних типів соціальної самоорганізації*, виражених організованістю та регламентуванням соціального життя, базованих на традиціях і досвіді культури.

Відчуття реальної значущості культури в соціальному житті та побуті змушує змінювати ставлення до історичних фактів і подій. *На світову історію можна і треба дивитися культурно*. Культурний підхід провадить нас індуктивним шляхом – від приватності й локальності до публічного та глобального. Він розкриває глибинні причини, показує тривалі наслідки історичних явищ. Такий культурний погляд багатогранніший і ширший, що робить його небезпечним для домінуючих в політології та юриспруденції адептів ідеологічних міркувань.

Якщо соціальна самоорганізація народності настільки погана, що не може примусити сус-

пільство до праці і креативного творення світлого майбутнього (зауважуємо, що навіть саме *поняття примусу вже спотворює продуктивну сутність праці!*), то державне будівництво, швидше за все, опиниться під загрозою зриву. Норми права елементарно не працюватимуть. Їх ніхто не виконуватиме. В культурах, які не поважають цінність праці, особисті інтереси завжди будуть домінувати над суспільними, а диференціація на соціально-економічному ґрунті одвічно посилюватиметься. Терени розповсюдження означених культур животітимуть й перебуватимуть в убогості, тоді як навколишні суб'єкти системи міжнародних відносин з'ясовуватимуть в їхніх межах свої політико-економічні стосунки.

Лише організована праця на благо майбутніх поколінь, суворо регламентована правовими нормами та, що важливіше, суспільною повагою до них, здатна створювати і примножувати національні багатства. Якщо соціум організований – він успішний. Якщо соціум неорганізований і диференційований – він політично нікчемний. Особлива життєвість і простота висловленої тези відчувається насамперед у сфері культурних цінностей.

Відомий сучасник юрист-теоретик В.О. Томсінов зауважив: «Якщо життя людське можна уподібнити битві, тоді ця битва найнещадніша з усіх. До цього дня ніхто з-посеред людей ще не виходив з неї живим» [34]. Однак чи «виходили» живими з виру історичного життя окремі цивілізації, епохи, духовні та побутові цінності? *Абсолютно так само, як і кожна конкретна людина, різноманітні спільноти, народності, держави жили і проживали свої життя – вони народжувалися, еволюціонували, відмирили* [35, с. 119–3132]. І всі ті соціальні організми, що існують сьогодні, також рано чи пізно припинять своє існування заради того, аби дати старт новим соціально-культурним силам та рухам.

Закономірно: будь-яка людина і будь-який соціальний організм смертні [35, с. 128]¹⁰. Однак людство і соціум у цілому, як вища гегеліанська ідея, як феноменальні явища природи, як наслідок духовної волі, апріорі продовжуватимуть своє існування завдяки новим поколінням [36]. Адже, по суті, людина минулого прожила своє життя виключно заради творення та виховання людей сучасності. Отже, ми і наші сучасники живемо з метою прокласти життєву дорогу нащадкам. Нескінченний ланцюжок смертей і народжень створює відчуття безперервності історичного процесу, робить народи та культури безсмертними. Чи не завдяки цьому відчуттю

¹⁰ Ключовий висновок: народності, племена, нації, класи, цивілізації, епохи, держави – всі вони однаково смертні [5]. Не існує жодної безсмертної соціальної чи культурної субстанції. Ідеї, такі як мораль або право, можуть бути вічними. Субстанції ж, у свою чергу, вічними бути не здатні. Субстанції лише виконують функцію зовнішнього відображення ідей.

безперервності до нас дійшла римсько-візантійська культурна спадщина?

Зміна поколінь та зміна епох пояснюють культуру як постійне явище, безперервне і нерозривне щодо минулого, сьогодення та майбутнього. Лише високий рівень соціальної організації всередині різних цивілізацій, культур, народів може забезпечити їхнє максимальне відтворення в майбутньому¹¹. Рівень і характер соціальної самоорганізації є тими інструментами, за допомогою яких забезпечуємо своє місце в майбутньому, оскільки *ми виступаємо втіленням наших предків, а наші нащадки – це втілення нас.* Вивчаючи *систему міжнародних правовідносин*, не варто забувати про ці *засадничі культурні істини*.

Культура і дискурс системності. Соціальна самоорганізація – системне поняття. Нагадуємо: «Система – категорія, що позначає об'єкт, організований як цілісність, де енергія зв'язків між елементами системи, перевищує енергію їхніх зв'язків із елементами інших систем» [1, с. 588]. Філософ Надія Рогалевич також підкреслює: «Характеризуючи систему, традиційно говорять про єдність і цілісність взаємопов'язаних між собою елементів. Семантичне поле такого поняття системи включає поняття «зв'язок», «елемент», «ціле», «єдність», а також «структура» – схема зв'язків між елементами. Історично, термін виник в античності і одразу включився в контекст філософських пошуків загальних принципів організації мислення і знання» [1, с. 588–589]¹². Відтак, оскільки поняття «система» означає взаємопов'язаність елементів в межах одного цілого, нам треба взяти до уваги «*системний» принцип народження, функціонування та смерті держав.* Якщо держава не є чітко злагодженою системою (чимось на кшталт годинникового механізму), то вона гине [36]. Історичних прикладів такої загибелі неорганізованих і безсистемних утворень існує чимало.

Що ж може бути «системнішим» за самоорганізоване суспільство? Держава як система базується на самоорганізації соціуму. *Якщо соціум не здатний до самоорганізації, то і побудувати державу йому не вдасться.* Він врешті-решт підпорядковується зовнішній силі¹³, котра диктуватиме свої правила життя, асимілюючи підпорядковану спільноту спочатку політично, а згодом і культурно. *Якщо ж соціум здатний до самоорганізації, то його держав-*

ність міцна. Найбільш «системними» (тобто внутрішньо взаємопов'язаними!) виступають державні утворення, де суспільства самоорганізуються безперервно. *Лише перманентність творчих і трудових зусиль спільноти/культури/цивілізації може привести її до політичного успіху, що виявляється передусім в міжнародній гегемонії.*

Міжнародне право, як і будь-яка інша галузь права, характеризується системною сутністю. *Міжнародне право – це система правових взаємовідносин між суб'єктами міжнародної політики, що змушена постійно реагувати на політичні виклики.* Міжнародне право схильне до мінливості навіть сильніше, ніж право внутрішнє (національне). Воно особливо тонко відчуває казуїстику зміни часу та епох. Саме міжнародно-правовий предмет досліджень, на наш погляд, надає найбільше матеріалу для спостереження за хроноперіодизаційними трансформаціями¹⁴.

Будь-який міжнародний військовий конфлікт, яких не злічити в людській історії, змінює зовнішні характеристики міжнародного права. В його системі з'являються нові елементи, зникають старі. Вона змушена постійно оновлюватися, доки глобальні потрясіння не зумовлять чергову докорінну реконфігурацію сил на світовій політичній шахівниці. Однак *культурне походження і значення міжнародного права, забезпечують його внутрішню спадковість (генетичний характер).* Наприклад, сучасне міжнародне право – це наслідок реконфігурації політичних сил у світі після розпаду Радянського Союзу (1991 рік). У свою чергу, домінуюча роль гегемона, якою володів СРСР до 1991 року, визначалася Перемогою 1945 року в Другій Світовій Війні [37; 38].

Як сьогодні функціонує система сюзеренітету/васалітету? Створення Організації Об'єднаних Націй (ООН) в 1945 році диктувалося необхідністю впорядкувати розірвані міжнародні зв'язки, ствердити глобальну безпеку [39]. Воно було цілком виправдане та виглядало привабливим *міжнародно-юридичним інструментом.* Утім, подальший розвиток людства продемонстрував: *діяльність єдиного колективного органу безпеки є більш-менш успішною лише тоді, коли пам'ять про жадливі причини його конститування не випарувалася зі свідомості суспільств-учасників.* Що далі людство віддалялося і віддаляється від Другої світової війни, то більше ми спостерігаємо милітаризацію суспільних свідомостей. ООН не може протистояти цьому процесу, а в окремих моментах мимоволі сприяє йому. Досить згадати те, якою була *позиція ООН щодо колишньої Югославії*

¹¹ Навіть якщо йдеться про відтворення через участь в «складанні» нових відповідних спільнот (цивілізацій, культур, націй, народностей тощо).

¹² Зауважимо: філософський термін «система» походить від грецького слова «systema», що позначає з'єднаність ідей або субстанцій – речей, які складаються з певних частин.

¹³ Така сила, відповідно, вважатиметься суб'єктом впливу, тоді як неорганізований і безсистемний соціум вважатиметься об'єктом впливу.

¹⁴ Для прикладу, йдеться про «осьові» лінії трансформації архаїки в античність, античності в середньовіччя, середньовіччя в Новий час.

в 1990-і роки. Чи визнала «безпекова» Організація Об'єднаних Націй помилковою власну політику подвійних стандартів – підтримку сепаратистських тенденцій в одних куточках земної кулі та активне протистояння сепаратизму в інших частинах світу? Чи чуто взагалі голос ООН сьогодні, під час здійснення збройних агресій одними спільнотами проти інших? Ці питання, на жаль, риторичні. ООН, незважаючи на прагнення деколонізованого світу зразка 1950–1980-х рр., незважаючи на марення гуманістів-демократів [40], намагається внести лише інструментальні елементи системності в традиційні міжнародно-правові практики суб'єктно-об'єктних правовідносин.

ООН зразка 1945 року була реанімацією ідеї, покладеної ще в основу Ліги Націй 1919 року і навіть Віденського конгресу 1815 року¹⁵. Згадаймо, як Ліга Націй після Першої світової війни виявилася безсилою перед зростаючою міццю глобального реваншизму. ООН стала більш успішною завдяки *біполярній системі міжнародних відносин*. Світ базувався на двох наддержавках. По суті, СРСР і США вирішували між собою всі питання світової політичної, військової та економічної кон'юнктури. *СРСР і США використовували території інших країн як полігон для протистояння або прихованої взаємодії*¹⁶. Зоною їх взаємовідносин був цілий світ.

Крах біполярної системи в 1991 році дійсно виявився однією з найбільших геополітичних криз ХХ століття. Розпад СРСР і абсолютизація північноамериканської гегемонії змінили зовнішні форми системи міжнародної безпеки. На деякий час пострадянський простір повністю «виключався з гри». Після падіння СРСР усі недоліки практики діяльності ООН стали очевидними – виявилось неможливим списувати їх на потребу світового співтовариства «балансувати» між двома гегемонами [41].

Ідея ООН безумовно повинна визнаватись позитивною, оскільки жодної іншої реалістичної ідеї організації міжнародного правопорядку після 1945 року ніхто так і не запропонував [42]¹⁷. *Сенс ООН доволі простий*¹⁸: в обмін на

¹⁵ Жодна з цих «розрекламованих» фаховою міжнародно-правовою літературою систем не ліквідувала пануючих здавна відносин сюзеренітету-васалітету на рівні міждержавної комунікації. Для прикладу, ідея «Ради Безпеки ООН» в завуальованій демократизмом формі пропонує той самий набір суб'єктно-об'єктних традицій вирішення ключових політичних питань.

¹⁶ Де-факто, під егідою ООН та біполярної системи відносин СРСР/США, в 1945-1991 рр. продовжував функціонувати звичний для соціальної історії сюзеренітет-васалітет.

¹⁷ За винятком утопічної ідеї розбудови світового комунізму. Крім того, балансування між комунізмом і капіталізмом у межах ООН тривалий час слугувало додатковим майданчиком для забезпечення «другорядних держав» від світової війни.

¹⁸ Йдеться не лише про ООН, але й про будь-яку можливу модель світового правопорядку.

*мовчазну згоду більшості держав на політичну об'єктність*¹⁹, умовне «світове співтовариство» визнає їхню юридичну суб'єктність. Політичні «недержави» юридично проголошуються «державами». Тобто формальний стан справ не відповідає реальному, оскільки більшість держав-учасниць ООН не мають жодних можливостей самостійно акцептувати, втілювати та відстоювати свої власні політичні, економічні, безпекові інтереси [7, с. 147–153].

Разом із тим, у силу культурних особливостей історичного процесу, навіть означена нами *фікція визнання юридичної суб'єктності інших «держав» реальними гегемонами* – абсолютно не працює на практиці. І СРСР, і США максимально ефективно доклали свої зусилля задля знищення цієї ідеалістичної фікції. Обидві наддержави створили військово-політичні блоки, засновані на чіткій ієрархії країн-учасниць²⁰. Обидва суб'єкти, декларуючи прихильність принципам колективної безпеки та дотримання юридичної суб'єктності держав, активно і послідовно втручалися у внутрішні справи різних країн світу.

Утім, СРСР і США не були першими. До них існували інші претенденти на глобальну/колоніальну гегемонію – Німеччина, Франція, Великобританія, Росія, Японія. Ще більш ранніми наддержавками можуть бути названі Папство, Іспанська і Португальська монархії, Швеція, Священна Римська імперія германської нації, Османська Порто. Зрештою, за доби античності та раннього середньовіччя роль сюзеренів світового масштабу належала Римській/Візантійській імперії, династичним імперіям Китаю, Персії й Індії. Всі перераховані суб'єкти-гегемони, як і США чи СРСР ХХ століття, активно практикували втручання у внутрішні справи «декларативних держав» свого часу [43; 44; 45; 46].

Фіктивність всезагальної рівності. Наш відступ у контекст сучасного стану системи міжнародних відносин викликаний необхідністю проілюструвати засадничу тезу статті: *культурна обумовленість людської історії робить загальну рівність держав неможливою* [36; 43]²¹. Навіть умовно позитивна ідея ООН демонструє практичну неспроможність мрії про рівність всіх і вся в світовій політиці – сам факт заснування ООН тогочасними *державами-гегемонами* свідчить на нашу користь [39].

Коли в 1991 році СРСР самоліквідувався, система міжнародних відносин виявилася під тимчасовою «опікою» доктрини однополярного

¹⁹ Де-факто, на політичний васалітет.

²⁰ Знову бачимо у військово-політичних блоках сюзеренні державні утворення та підпорядковані їхній волі васальні «держави».

²¹ Навіть ідеологічно концепція загальної рівності держав виглядає надмірно утопічно – декілька сотень центрів суверенного прийняття політичних рішень знищать світовий баланс настільки ж швидко, наскільки з цим упорється й однополярна монополія.

світового устрою. Часом ефективно, часом не дуже, але США намагалися грати роль світового арбітра²². У підсумку, початок XXI століття констатував поступовий перехід до *багатополярності прийняття політичних рішень*, властивій всій тягlostі світової культурної історії. Зокрема, для політологів і економістів помітне посилення могутності Китаю²³, Індії, Ірану [41; 46].

Новітня багатополярність дозволяє стверджувати: *світова політика – це дзеркало світової культури*. З нерівності культурної автоматично випливає нерівність політична [3; 14]. Одні держави відверто прагнуть зміцнюватись та відкрито керувати іншими державами – тими, хто не бажає самостійно мислити, приймати і реалізовувати рішення. Юридичне забезпечення такої нерівності проявляється багатьма міжнародно-правовими практиками. Найбільш значущою видається внутрішня ієрархічна організація сучасних військово-політичних блоків²⁴. Певні риси юридичної нерівності простежуються також у нормах права Європейського Союзу. Саме критика ЄС за «сюзеренність» спричинила в 2021 р. масштабну інституційну кризу у відносинах Польщі та Угорщини з офіційним Брюсселем.

Очевидно, що колективні органи забезпечення глобальної безпеки не здатні впоратись зі своїми задекларованими завданнями – в тому числі, внаслідок наявності домінуючих позицій одних країн, народів, культур всупереч інтересам інших. Як часто чуємо ми про *самостійну* політичну позицію африканських, південноамериканських, східноєвропейських, центральноазійських країн [7]?

Кризові приклади юридичних і політичних взаємин всередині таких гігантів міжнародного порядку як Європейський Союз підтверджують *неспроможність теорії всезагальної рівності держав*. Найбільш показовою ознакою цієї неспроможності видається нерівність країн-учасниць, навіть за умови наявності юридичних договірних гарантій їхньої рівності. Якщо в гуманітарній сфері подоба певної рівності все ще зберігається²⁵, то економічні і соціальні питання

розвитку окремих країн-учасниць ЄС знаходяться під контролем декількох держав так званої «*Старої Європи*». Чи не диктується право Європейського Союзу соціально-економічними потребами та інтересами Німеччини, Франції, Нідерландів, Бельгії, нівелюючи при цьому «другорядні» потреби східноєвропейських державних утворень? Наскільки велика прірва пролягає між політико-економічними позиціями Чехії та Німеччини, Словаччини та Франції, Польщі та Австрії, Хорватії та Нідерландів?

Хоча принципи об'єднання європейських країн у післявоєнну добу склалися за допомогою *ідеї рівних сил і можливостей*, що проявилася в юридичній формулі «*одна країна – один голос*», практична реалізація цих принципів поступово привела європейське суспільство до *історично продиктованої необхідності керівництва «малими» державами з боку «великих» держав*²⁶. «Винайти велосипед» у XX столітті не вийшло. Все повернулося до першопочаткового природного стану.

Будь-яке «*союзне*» чи «*блокове*» об'єднання народів, територій і т. зв «*держав*»²⁷, як показує всесвітня історія, призводить до утворення культурних «*клієнтел*». Патрон-клієнтські відносини, як це було визначено ще в ранньому римському праві, характеризуються непорушною логікою.

По-перше, є певний «*союзний центр*» («*патрон*»), який визначає характер політичного і економічного розвитку.

По-друге, є певні «*країни-клієнти*», що розвиваються за планом союзного центру («*патрона*»), просячи заступництва «старшого партнера» для реалізації власних локальних інтересів.

*Не припущенням, а фактом стане твердження: своїм походженням ідея союзів (блоків) держав або союзних держав зобов'язана практиці імперій*²⁸. Згадаймо хоча б давню політологічну тезу про *римсько-імперські джерела Європейського Союзу*.

Висновки. Приклади діяльності ООН, як і ЄС, є зразками політичної нерівності країн і народів. Хоча майданчик ООН замислювався в якості юридичного закріплення загальної рівності держав, його історія доводить протилежне – держави нерівні між собою і ніколи не зможуть стати рівними в силу сукупності культурних причин. Перша серед таких причин – соціальна самоо-

²² Всі сюзеренні (тобто суб'єктні) учасники міжнародних правовідносин користуються насамперед *арбітражними інструментами впливу* на взаємодію своїх васалів (тобто об'єктів геополітики).

²³ Станом на 2021 рік Китай уже відкрито конкурує із США.

²⁴ Умовно республіканська форма внутрішнього державного ладу більшості країн світу просто-напросто слугує замиленням очей від реальної картини їхнього васального статусу в системі міжнародних політичних відносин. Відповідно, т. зв. «ліберально-демократичні цінності» зовсім не працюють на геополітичній шахівниці, вони вигідні лише для внутрішньо-політичних пропагандистських кампаній.

²⁵ На початку 2020-х рр. і ця подоба рівності зникає, оскільки країни «Старої Європи» диктують своїм «новоевропейським» васалам умови освітньої, науково-технічної, культурно-просвітницької, інформаційно-публікаційної політики тощо.

²⁶ Для позначення цієї чергової маніфестації васалітету-сюзеренітету в теорії міжнародних відносин вживається красномовне поняття «партнерство».

²⁷ Вище ми вже обґрунтували власний погляд: далеко не кожне політичне утворення, що титулує себе «державою», має достатньо прав аби насправді вважатись «державою». Для більшості країн-учасниць ООН (і не тільки) власна самоідентифікація із поняттям «держава» має на меті чисто декларативні й утилітарні цілі.

²⁸ Римське право, в усій своїй культурно-історичній мінливості, пропонує найбільш деталізований і формалізований виклад такої історичної практики.

рганізація. Оскільки людська культура складається з безлічі соціальних самоорганізацій, то одні з них виявляються *історично успішними* (сильніше організованими), а інші *історично невідалими* (слабше організованими). Ось чому *теорія і практика міжнародного права повинні вибудовуватися так, аби конституювати більш-менш мирне співвідношення (балансування) сильних суб'єктів і слабких об'єктів*.

Всесвітня історія влаштована таким чином, що, можливо, саме зараз одна епоха змінює іншу – вибудовується нова форма міжнародних відносин, формуються нові принципи й інститути міжнародного права. І, як бачимо, все це відбувається генетично – одна форма міжнародних відносин плавно заміняє іншу, одні принципи міжнародного права поступово трансформуються в інші. Отже, щоб зрозуміти генезу того, що твориться зараз і буде відбуватися в майбутньому, треба звернутися до першопочаткових витоків міжнародного права. Ми не зможемо точно дефініціювати поточний стан справ, якщо не досліджуватимемо причини й умови його зародження.

Ураховуючи факт *культурної обумовленості соціальної самоорганізації*, треба визнати генетичну спрямованість суспільного розвитку. Культура є генетичним (спадковим) явищем. Сучасна культура «укомплектована» *культурним матеріалом* минулих століть. Культурні тенденції сьогодення є продуктами суспільної переробки минулого культурного життя. Ось чому культура володіє генетичними функціями. Вона зберігає себе за допомогою передачі соціального досвіду з покоління в покоління. Одним із таких впливових генетичних досвідів слід вважати сюзеренно-васальну = патрон-клієнтську систему правовідносин.

Отже, міжнародне право – культурний продукт і міжкультурний проект. Відповідно, сьогоденнє міжнародне право зберігає в собі спадщину і дух минулих часів. Виявлення сутності та перспектив цієї спадщини реальне тільки тоді, коли ми чітко сформулюємо те, яким було міжнародне право в момент своєї появи. Тоді науковці будуть готові по-новому зазирнути в туманне майбутнє глобального правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Рогалевич Н.Н. Краткий словарь по философии. Более 1000 статей. Минск : Харвест, 2008. 832 с.
2. Варзар І.М. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового та Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2009. Вип. 1. С. 22–38.
3. Варзар І.М. Політична етнологія (пропедевтичний курс). Київ : Персонал, 2010. 354 с.
4. Васильев Л.С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников собирателей к протогосударству-чифдом). *Народы Азии и Африки*. 1980. № 1. С. 175–179.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва : Айрис-пресс, 2012. 560 с.
6. Лебон Гюстав. Психология народов и масс. Челябинск : Социум, 2010. 400 с.
7. Луптак М., Луптакова М. Современный экономический кризис и формирование общества «нового феодализма»: несвоевременные заметки. *Аннали юридичної історії*. 2017. Т. 1. № 1. С. 147–153.
8. Мельник В.М. Психологічні аспекти соціокультурної антропології. Вісник Вінницького національного медичного університету. *Науковий журнал*. 2012. Т. 16. № 2. С. 518–529.
9. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. Київ : Атлант Юемсі, 2005. 498 с.
10. Денисенко В.М., Климончук В.Й., Привалов Ю.О. Свобода як цивілізаційний принцип у 2 кн. Книга 2: Історичні форми політичних свобод: антропологічний та інституційний виміри. Київ-Львів, 2017. 492 с.
11. Кирилюк Ф.М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 414 с.
12. Кирилюк Ф.М. Непатримоніалізм: історія, теорія, практика. Монографія. Київ : ВАДЕКС, 2014. 553 с.
13. Лойко О.И. Эволюция правовых практик коллективных отношений в пространстве национальной экономики: методологические тезисы исторической школы. *Аннали юридичної історії*. 2017. Т. 1. № 3-4. С. 12–14.
14. Morlino Leonardo, Berg-Schlosser Dirk, Badie Bertrand. *Political Science: a Global Perspective*. London : SAGE Publications Ltd, 2017. 312 pp.
15. Paipais Vassilios. *Political Ontology and International Political Thought. Voding a Pluralist World*. UK: Palgrave Macmillan, 2017. XIV+241 pp.
16. Мельник В.М. Теоретична конструкція політичної антропології. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 113(10). С. 348–360.
17. Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти томах. Том 1. Курс русской истории. Ч. 1. Под ред. В.Л. Янина. Москва : Мысль, 1987. 430 с.
18. Ішейкін К.Є. Політико-правові засади бюджету участі в системі демократичних практик: світовий досвід і Україна : монографія. Київ : «Юридична думка», 2018. 404 с.

19. Ковалко Н.М. Державні та місцеві цінні папери як об'єкти фінансово-правового регулювання : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 2019. 328 с.
20. Белов О.О. Нарис теорії податкової поведінки. *Аннали юридичної історії*. 2019. Том 3. Випуск 1-2. С. 24–40.
21. Навіщо нам податки? Держава як спільний бізнес. Нариси за редакцією Наталії Ковалко та Віктора Мельника. Київ : ТОВ «Якабу Паблішинг», 2019. 240 с.
22. Буткевич О.В. У истоков международного права : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр-Пресс, 2008. 881 с.
23. История дипломатии. Том первый / Под редакцией В.П. Потемкина. Москва : ОГИЗ, 1941. 566 с.
24. Буткевич О.В. Теорія і практика докласичного міжнародного права : дис. на здобуття наукового ступеня доктора юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право. Київ, 2009. 205 с.
25. Мельник В.М. Принцип компліментарності та його значення для історії міжнародної правосуб'єктності (середземноморсько-візантійський аспект). *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 3. С. 8–11.
26. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Том 1 / под ред. В.Ф. Асмуса. Москва : «Мысль», 1976. 550 с.
27. Мельник В.М. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 552 с.
28. Хайдеггер Мартин. Разговор на проселочной дороге. Избранные статьи позднего периода творчества / под ред. А.Л. Доброхотова. Москва : Высшая школа, 1991. 192 с.
29. Международное право : учебник / под ред. А.Н. Вылегжанина. Москва : Издательство Юрайт, 2010. 1004 с.
30. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 432 с.
31. Организация Объединенных Наций. Официальная интернет-страница. URL : <https://www.un.org/ru/our-work/uphold-international-law> (дата звернення: 01.10.21).
32. Гетьман-Павлова И.В. Международное право. Москва : Издательство Юрайт, 2013. 709 с.
33. Маєвська А.А., Семенов В.С. Розділ 1: Поняття й особливості міжнародного публічного права. Міжнародне право : навчальний посібник / за ред. проф., член-кор. АПрНУ М.В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 3–17.
34. Веб-сайт доктора юридических наук, профессора МГУ В.А. Томсинова. URL : http://tomsinov.com/Notes/zametki_i_mysli_o_cheloveke_chast_1.pdf (дата звернення: 02.10.21).
35. Леонтьев К.Н. Византизм и славянство. Москва : Издательство Сретенского монастыря, 2010. 280 с.
36. Гегель Г.-В.-Ф. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 526 с.
37. Арндт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2014. 416 с.
38. Тишков В.А. Великая Отечественная война и советский народ. Контакты и взаимодействие культур: XI Конгресс антропологов и этнологов России: сборник материалов. Москва, 2015. С. 7–18.
39. Громыко А.А. Организация Объединенных Наций: история и современность. Санкт-Петербург : СПбГУП, 2015. 36 с.
40. Атто Р. От миротворчества к миростроительству: эволюция роли Организации Объединенных Наций в операциях в пользу мира. *Международный журнал Красного Креста*. 2013. № 95(891/892). С. 3–27.
41. Никитин А.И. Современный миропорядок: его кризис и перспективы. *Полис. Политические исследования*. 2018. № 6. С. 32–47.
42. Кіссінджер Генрі. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ : Наш Формат, 2020. 320 с.
43. Валлерстайн Иммануил. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург, 2001. 416 с.
44. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. Минск : БелЭн, 2005. 416 с.
45. Мельник В.М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 192 с.
46. Морис Ян. Чому Захід панує – натепер. Оповіді з історії та що з них впливає щодо майбутнього. Київ : КЛЮ, 2018. 784 с.